

Олена ДУДНИК,
orcid. org / 0000-0003-1013-1170
кандидат історичних наук,
Уманського державного педагогічного
Університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
dudnyk_olena@ukr.net

МЕМУАРИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1921 РР.)

У статті розкривається роль мемуарних джерел у з'ясуванні регіональних особливостей подій Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. Спогади відображають особистісне сприйняття її мемуаристами. Серед них виділяються мемуари провідних українських військових діячів. На основі залучення спогадів людей, які були безпосередніми учасниками та свідками бурхливих років, висвітлюється суспільно-політичне життя та перебіг революційних подій на Уманщині – одному із регіонів розгортання національно-визвольної боротьби за українську державність.

Ключові слова: мемуари, Уманщина, історичне джерело, революція, 1917-1921 рр.

Olena DUDNYK,
PhD in History,
Pavlo Tychyna Uman State
Pedagogical University
(Ukraine, Uman)

MEMOIRS AS A SOURCE TO THE HISTORY OF THE UMAN REGION DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917-1921)

Complex and intense course of revolutionary processes, failure of a number of government projects, emigrant Being became a powerful motive for the memoirs of many of the leading figures of the day. A comprehensive explanation of the nature of the liberation struggle calls for an analysis of the events that took place directly in the regions of Ukraine at that time. Modern domestic historiography focuses mainly on the coverage of socio-political transformations that took place in the center, in the industrial cities of Ukraine. At the same time, insufficient attention is paid to the study and coverage of the revolutionary processes that took place directly in the provinces, county towns and villages of different regions. Meanwhile, the reconstruction of the deployment of the national liberation struggle for Ukrainian statehood requires the intensification of regional studies in Ukrainian history.

Memoir literature is a separate group of sources in modern historical studies. Memoirs of such military and public figures, as M. Omelianovych-Pavlenko, V. Kedrovskiy, M. Kapustianskyi, I. Mazepa, N. Surovtseva are a substantial additional material for the study of the Uman region's history during the period of national liberation struggles in Ukraine in 1917-1921, and help researchers to reveal its little-known pages.

The memoirs reflect the personal perception of her memoirists. Among them are the memoirs of leading Ukrainian military figures. The overwhelming majority of the leading figures of the Ukrainian Revolution left memories, diaries, synthetic works of historical and memoir character. The memoirs also contain interesting observations on the development of revolutionary events in the Uman region. Important and unique information is contained in the memoirs of regional figures. The main topics are the struggle for power in Uman and its region, the Jewish pogroms, the peasant movement for the land.

Taking the above mentioned into consideration, the aim of the article is to investigate the events of the Ukrainian Revolution in 1917-1921 in the Uman region in the light of memoir literature. The revolutionary events in the Uman region are covered with the involvement of memoirs, diaries of local activists, synthetic works of the historical-memoir nature of the leading figures of the Ukrainian Revolution.

Incomplete analysis of the memoirs of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 is evidence of a significant body of information on the hostilities, rebel movements, socioeconomic development, cultural and religious life, and the mood of the people of the region on the eve of the revolution.

The significance of the memoirs of people who witnessed and direct participants in the events that took place in the Uman region in 1917-1921 is that they contain valuable historical information on the regional history of the Ukrainian liberation movement. The Uman region population reacted particularly sensitively to the breath of revolutionary events and took an active part in their implementation.

Key words: memoirs, Uman region, historical source, revolution, 1917-1921.

Постановка проблеми. У Іллі Еренбурга в передмові до книги «Люди, роки, життя: Спогади» є цінне висловлювання: «Коли очевидці мовчать, народжуються легенди» (Еренбург, 1990: 47). Глибокий зміст цих слів вказує на те величезне значення, яке мають для дослідника мемуари. Важливою, невід'ємною складовою джерельної бази для дослідників подій Української революції 1917-1921 рр. постають численні мемуарні свідчення учасників та свідків тих бурхливих років.

Особливе місце в історії Уманщини, як і усієї України, посідають події Української революції 1917-1921 рр., життя і діяльність наших видатних земляків цього та попередніх періодів утвердження державності та історичної єдності українських земель. Під час революційних подій 1917-1921 рр. наш край був одним із регіонів розгортання національно-визвольної боротьби, а уманці активно включилися у державотворчі процеси. Видається цілком закономірним, що перебіг революційних подій на території краю знайшов відображення в мемуарах провідних державних і військових діячів, представників інтелігенції, що підсилює вагомість вміщених в них характеристик та оцінок.

Метою статті є дослідити події Української революції 1917-1921 рр. на Уманщині у світлі мемуарної літератури.

Аналіз досліджень. Серед нечисленних на сьогодні спеціальних досліджень, присвячених вітчизняній мемуаристиці доби Української революції, слід вказати захищені кандидатські дисертації А. Маликом (Малик, 1999) та Ю. Калібердою (Каліберда, 2003), де висвітлюються окремі аспекти вітчизняної мемуаристики доби визвольної боротьби в Україні. Аналіз джерелознавчої оцінки мемуарів сучасників Української революції 1917-1921 рр. здійснив професор Р. Пиріг (Пиріг, 2009). 2010 р. опубліковано ґрунтовну монографію В. С. Горака «Українська гетьманська держава 1918 р. у світлі споминів її сучасників» (Горак, 2010). Ґрунтовністю відзначається праця Н.І. Любовець, в якій вона на основі аналізу існуючих джерел та історіографії мемуаристики доводить, що мемуарна література сьогодні розглядається не

лише як джерело фактичної інформації, а й як важливий чинник культурно-історичного процесу, пам'ятка суспільно-політичної думки епохи створення. Вона зазначає, що на сучасному етапі спостерігається підвищення інтересу до культурологічного та еволюційного аспектів мемуаристики (Любовець, 2001).

Виклад основного матеріалу. Прикладом догматичного підходу до мемуарів як джерела, що оцінювалися не за їхньою об'єктивністю і правдивістю, а за політичною позицією їх авторів є дослідження радянських істориків. До таких видань відноситься брошура «До історії більшовицьких організацій на Черкащині» (До історії більшовицької організації на Черкащині, 1958). Багато спогадів учасників революційних подій 1917-1920 рр. носять суб'єктивний характер, не завжди вірно відтворюють реальні події.

Особливість вищезгаданої брошури у тому, що в ній вміщено спогади тільки тих людей, які захищали політику і практику більшовиків. Вони свідчать, що головне завдання більшовики вбачали у тому, щоб захопити владу на місцях. Для цього проводилася не тільки агітаційна робота, а й організовувалися бойові загони, повстанські комітети. Більшовики серед іншого закликали населення зберігати зброю, принесену фронтовиками в села, не віддавати її владним структурам, а використовувати її для боротьби проти гетьманської влади, німецьких та австрійських військ та проти республіканських військ Директорії.

До споминів доцільно підходити критично, адже вони писалися значно пізніше від тих подій, які вже відбулися і не завжди залишалися в пам'яті. Так, у спогадах Є. Когана (записаних у 1957 р.) стверджується, що перший раз більшовицькі війська з'явилися в Умані 2 лютого 1918 року (Великий Жовтень на Київщині, 1957: 157). Тоді, як інші джерела вказують, що 15 лютого 1918 р. (Монке та ін., 2001: 100). Автор стверджує, що Центральна Рада розпочала збройний виступ проти радянської влади, однак, таке твердження суперечить вітчизняній історіографії, яка встановила, що збройний виступ проти УНР розпочав Раднарком Росії. Не відповідає дійсності і твердження Є. Когана про «контрреволюційні дії режиму Центральної Ради».

У споминах П. Дорфон (Рубальської) стверджується, що у кінці лютого 1919 р. загін Кулика відновив радянську владу на Уманщині (УКМ. Спр. 4485. Арк. 57). Однак, об'єктивні джерела свідчать, що радянська влада на Уманщині вдруге була проголошена 11 березня 1919 року (4.197, с.105). В спогадах Д. Колотової-Буковської, записи якої зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї, стверджується, що німці «під натиском частин Червоної армії і партизанів у грудні 1918 р. були вигнані із меж України» (УКМ. Спр. 5129. Арк. 23). Між тим, офіційні документи свідчать, що німецькі військові підрозділи залишили Україну в листопаді 1918 р. у зв'язку із революцією в Німеччині.

Більш об'єктивно відтворили події на Уманщині учасники подій, які свої спогади будували на принципі об'єктивності та наукової інформації. Серед них виділяються спомини Надії Віталіївни Суровцевої (Суровцова, 1996). У мемуарах Н. Суровцевої подається фактичний матеріал про настрої уманського селянства, що були переплетінням національних і соціальних почуттів, в яких бажання одержати землю займало першорядне значення; вона пише про українізацію російської армії, що перебувала на Уманщині у революційний період.

Володимир Кедровський, який у революційні часи перебував на посаді товариша генерального секретаря військових справ, у своїх мемуарах відзначає вплив військових частин, що розташовувалися у південних повітах Київщини і складалися переважно з українського селянства, на розвиток українського визвольного руху (Кедровський, 1967). Мемуарист згадує про 14 запасний полк в Умані, солдати-українці якого розігнали маніфестацію ліво-радикальної частини залоги більшовиків та анархістів, а їхні червоні та чорні прапори розірвали на шматки. Причиною такої реакції солдатів-українців було те, що у місцевій Раді крайні ліві завжди виступали проти національних вимог українців. Незважаючи на певний суб'єктивізм у висвітленні минулих подій, спогади В.Кедровського збагачують джерельну базу дослідження, дають

можливість з'ясувати перебіг подій української революції у населених пунктах України.

Генерал-хорунжий Армії УНР Микола Капустянський залишив дослідникам, як він визначив, короткий воєнно-історичний огляд, у якому розповідається про похід української армії у 1919 році на Київ та Одесу (Капустянський, 1946). Йдеться про виконання наказу штабу Головного отамана від 12 червня 1919 р. про звільнення Правобережної України від більшовицьких військ. Ставилося завдання звільнити українські землі швидше, ніж мала там появитися Добровольча армія А. Денікіна. Автор спогадів розповідає про просування Київської групи на Христинівку та Умань. Пізнавальне значення мають факти про підтримку партизанськими загонами українських військових підрозділів. Наслідком такої допомоги стало звільнення 17-19 серпня 1919 р. від денікінців Христинівки та Умані. Заслуговує на увагу та спеціальне вивчення твердження М. Капустянського про те, що військові частини Добровольчої армії, які перебували на Цвітківсько-Христинівському напрямі не ставилися вороже до української Армії УНР. А 26 серпня 1919 р. на Христинівському напрямку денікінська Терсько-Кубанська пластунська дивізія дотримувалася нейтралітету щодо військового підрозділу Ю. Тютюнника.

1919 рік увійшов у вітчизняну історію як час наймасштабніших найкривавіших ексцесів за національною ознакою. Найбільш трагічним цей рік був для єврейства. Надзвичайно трагічні події відбулися і в Уманському повіті тогочасної Київської губернії. Окрему «криваву сторінку» єврейських погромів на Уманщині вписали повстанські отамани. Рідко було якесь містечко або місто на території отаманщини, де жили євреї, щоб там не погуляла отаманська рука, де б не було грабежу, мордування, катування й убивства беззбройних людей, починаючи з старих дідів і кінчаючи малими дітьми. Цінним джерелом про ці трагічні події є спогади очевидця тих подій Рахіль Фейгенберг. Вона підготувала книгу «Летопись мертвого города», яка вийшла за кордоном єврейською мовою (Фейгенберг, 1928). Названа книга вийшла у 1928 році в Ленінграді російською мовою. У книзі викладені спогади про єврейські

погроми у квітні-травні 1919 р. у містечках Дубова та Умані. Автор згадує прізвища євреїв та їх сімей, які стали жертвами цих трагічних подій. Важкі часи довелося пережити єврейській громаді містечка Дубова Уманського повіту протягом червня 1919 року. 3 червня увірвалася банда Казакова. За один день бандити стягнули з населення контрибуції в 25 тис. карбованців. Через кілька днів погром вчинила банда Вежелинського, затребувавши у єврейства містечка 15 тис. крб. контрибуції. 17 червня кривавий погром влаштували об'єднані сили банд отаманів-погромників Казакова, Смирнова, Шевченка і Попова. Аби якось убезпечити себе від набігів, євреї почали копати схованки, де ховалися з усією величезною ріднею й сусідами. Та це їм допомагало лише під час «малих» погромів. Наприклад, під час «великого» погрому в Дубовій у підземному сховищі було перебито одразу дев'ять великих родин – свідків не лишилося. Майже останнім сумним акордом був наліт на житло старого рабина. Його вбивали довго й страшно, вимагаючи показати, де євреї заховали гроші. Хоча перед цим винесли з його хати досить багато грошей та коштовностей, які громада для зберігання віддала рабинові. Вже ледь дихаючи, він просив кулю, але натомість йому викололи очі. Сімдесятип'ятилітньому мелаamedу Пейсаху Ізборському купка п'яних бандитів відрубувала по суглобах руки, якими він тримав псалтир, а він в цей час голосно читав псалми. Вагітній жінці Естер Дінштейн відрубали голову, а дитиною, яку дістали з її розпоротого черева, гралися як м'ячем. Як загинув адвокат Нестеровський з дружиною, переповідали лише натяками – описати словами, як над ними глумилися, було неможливо.

За оцінками воєнних істориків, найгероїчнішою сторінкою військового мистецтва періоду Української революції 1917-1921 рр. був Перший Зимовий похід Армії УНР (6 грудня 1919-6 травня 1920 рр.). Маршрут Першого Зимового походу пролягав територіями багатьох нинішніх областей України, у тому числі і Черкаської, а під Уманню відбулися одні із основних битв того часу.

Особливе місце належить спогадам безпосередніх учасників походу,

зокрема командуючого Армією УНР Михайла Омеляновича-Павленка. «Спогади командарма (1917-1920)» побачили світ наприкінці 1920-х - на початку 1930-х рр. і з того часу не один раз перевидавалися. В книзі подано події із детальним аналізом послідовності боїв, партизанських операцій, переміщень частин Армії УНР (Омелянович-Павленко, 2007). Документально точно автор подає описи маршрутів армійських колон територією Уманщини, згадуючи при цьому населені пункти краю: Умань, Маньківку, Бабанку. Легезино. Автор спогадів звертає увагу на всіляку підтримку з боку населення Уманщини, наводячи численні приклади: «частини наші всюди тішилися співчуттям мас й їх активною допомогою. Наприклад, частина, яка стояла в селі Оксанино Уманського повіту, охоронялася селянами на їхнє власне бажання на час нічного відпочинку. А частини, які билися в районі Тального, мали активну піддержку в часі бою з боку селян, і був випадок, коли одна з наших гарматних частин через зіпсуття гарматних коліс і сильну багнюку примушена була під ворожим напором кінноти залишити гармату, але селяни виступили активно в поміч, відбили од ворога гармату, запрягли у власні коні й доставили гармату до штабу нашої армії» (Омелянович-Павленко, 2007: 248).

У 1942 р. у Празі вийшла праця Ісаака Мазепи «Україна в огні і бурі революції». У розділі «Моя подорож до армії. Кінець Зимового походу» містяться цікаві факти про загальне становище України 1919-1920 рр., опис Умані (господарське й національно-патріотичне життя напередодні та після перебування в місті Армії УНР в січні 1920 р.) (Мазепа, 2003).

Колишнім ад'ютантом Головного отамана військ УНР Олександром Доценком на основі документів, публікацій сучасників було створено масштабний проект «Літопис Української революції». Серед частин проекту – робота «Зимовий похід 6.12.1919-6.05.1920» (Доценко, 2001). Цікавим є розділ четвертий, в якому автор розглядає, аналізує обставини захоплення Умані в січні 1920, державницьку діяльність на Уманщині Армії УНР.

Надзвичайно цінний матеріал про боротьбу різних політичних сил за вплив на маси міститься у спогадах дружини Панаса Феденка (члена

Центральної Ради і Трудового конгресу) про відвідування нею Умані на початку грудня 1919 року. Жінка за наказом прем'єра І. Мазепи перевозила у надійне місце політичні документи і його записки. Зупинившись у будинку священика Крамаренка вона рушила на базар: «Базар був повний всячини. Сиділи баби, продавали величезні білі булки та паляниці, печені на капустиному листі, ковбаси, сало, яблука... Питаємо ціну каже якусь малу ціну...». Отже, на досить-таки заможній регіон нагрянула Добровольча армія, яку й застала жінка в Умані «...Скоро довідалися, що йде на Умань білогвардійська армія, що по дорозі все змітає, як сарана... (Феденко, 1972: 50). Тому коли розійшлися чутки, що наступає українська армія, населення тішилося і сподівалося на повернення порядку. З приходом української армії ціни на продукти і товари знизилися. Важливо було й те, що населення користувалося гривнями. Цей факт засвідчував віру селянства в повернення української влади.

Одним із жанрів мемуарної прози є щоденникові записи. Цінним історичним джерелом з історії визвольної боротьби українського народу є щоденники громадського діяча Уманщини, адвоката П. Ф. Курінного, на сторінках якого висвітлюється діяльність німецької військової адміністрації на Уманщині у 1918 році та реакція населення краю на прихід нової влади. Аналізуючи щоденники, дослідник І. Опацький виділяє три моменти, які є важливими в регіональній історії. Перший – це реакція місцевого населення на інформацію про можливий прихід німецьких військ до міста та очікування змін у зв'язку з цим. Другий важливий момент, який можна виділити при аналізі щоденникових записів – зміни у ставленні жителів краю до німецьких військ. Політика Гетьманату, поведінка німецьких військ призвели до того, що у повітах створювалися селянські озброєні загони, які намагалися силою вирішити аграрне питання. Звичайно, щоденникові записи П. Ф. Курінного, як і інші твори такого жанру, позначені певною особистою суб'єктивністю. Але цінність інформативного матеріалу щоденника полягає в тому, що П. Курінний детально фіксував факти сучасного йому життя, записував інформацію з

періодичної преси та викладав зміст своїх розмов з міською інтелігенцією або ж селянами сусідніх з Уманню сіл (Опацький, 2016: 193). Використання щоденникових записів П. Курінного у поєднанні з іншими видами історичних джерел дає можливість детальніше розкрити маловідомі сторінки подій Української революції 1917-1921 рр. в уманському краю.

Висновки. Науковець В. Федина в одній із своїх публікацій спробував узагальнити недоліки, найбільш характерні для мемуарів: «Насамперед їх науково-довідковий апарат не можна назвати задовільним. Деякі з них не малині передмови (чи післямови) ні приміток редакції. Які б створювали необхідні зручності при користуванні ними, орієнтували в змісті і допомагали краще зрозуміти фактичний матеріал, уточнювали б свідчення мемуаристів, виправляли деякі неточності тощо. Вказані огріхи можна пояснити недостатньою кількістю методичної літератури з даного питання, відсутністю уніфікованої системи археографічних правил публікації цих джерел. Джерелознавче вивчення мемуарів загалом дещо відставало від практики їх публікації і використання в історичних дослідженнях. Автори не керувалися конкретними науковими принципами, які на той час ще не були остаточно сформульовані... Слід врахувати також вплив такого фактора, як недосконалість пам'яті (Федина, 2000: 267).

Заслуговують на увагу думки А. Чайковського щодо спогадів, як історичного джерела, що не втратило своє значимості і сьогодні.» На мою думку, – писав А. Чайковський, – ніякий українець не повинен забирати з собою в могилу того, що знає, що він пережив, що може мати загальний інтерес, хоч би із малої закутини нашої землі. Такі спомини, вкупі з другими такими споминами, складатимуть хронічку-літопис минулого, і це буде важливим джерелом для будучого історика. Але при цьому одна вимога: об'єктивність і совісність у представленні справи. Пишучий не сміє нічого замовчувати, навіть своїх особистих похибок і прогріхів, коли вони за ним є. Лише така хроніка може заслуговувати на віру..., бути вірною світлиною того всього, що тоді діялось, доброго чи злого» (Чайковський, 1990: 44).

Значення спогадів людей, які були свідками та безпосередніми учасниками подій, що проходили в Уманському повіті в 1917-1921 рр. полягає в тому, що вони містять цінну історичну інформацію з регіональної історії українського визвольного руху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Великий Жовтень на Київщині, 1957 – Великий Жовтень на Київщині *Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції*. К., 1957. 355 с.
- Горак, 2010 – Горак В. С. Українська гетьманська держава 1918 року у світлі споминів її сучасників. К., 2010. 200 с.
- До історії більшовицької організації, 1958 – До історії більшовицької організації на Черкащині. *Збірник спогадів учасників революційних подій 1917-1920 рр.* Черкаси, 1958. 160 с.
- Доценко, 2001 – Доценко Олександр. Зимовий похід (6. XII. 1919-6.V.1920). К., 2001. 376 с.
- Эренбург, 1990 – Эренбург И.Г. Люди, годы, жизнь: Воспоминания. Т.1. М., 1990. 640 с.
- Опацький, 2016 – Опацький І. Ю. Німецька військова адміністрація в Умані у 1918 р. (за матеріалами щоденника П.Ф. Курінного). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2016, вип. 45, том 1, с. 192-195.
- Каліберда, 2003 – Каліберда Ю.Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917-1921 рр. К., 2003. 183 с.
- Капустянський, 1946 – Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році: Короткий воєнно-історичний огляд. Друге видання. Частина III. Мюнхен, 1946. 200 с.
- Кедровський, 1967 – Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена українського військового комітету і товариша військових справ у часи Української Центральної Ради. Вінніпег, 1967. 523 с.
- Любовець, 2010 – Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного і біографічного джерела: до історіографії проблеми. / *Українська біографістика*. 2010. Вип. 7. С. 66–104.
- Мазепа, 2003 – Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917-1921). К., 2003. 608 с.
- Малик, 1999 – Малик А.О. Мемуари як джерело до історії Української революції (березень 1917-квітень 1918 рр.). Львів, 1999. 199 с.
- Монке та ін., 2001 – Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття). К., 2001. 266 с.
- Омелянович-Павленко, 2007 – Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920): Документально-художнє видання. К., 2007. 608 с.
- Пиріг, 2009 – Пиріг Р. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції / *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.* К., 2009. Вип. 4. С. 31-58.
- Фейгенберг, 1928 – Рахиль Фейгенберг. Летопись мертвого города Ленинград, 1928. 215 с.
- Суровцева, 1996 – Н. Спогади. К., 1996. 432 с.
- Феденко, 1972 – Феденко П. Минуло півстоліття. Зимовий похід Армії Української Народної Республіки 1919–1920 рр. Нью-Йорк; Джерзі Сіті, 1972. 80 с.
- Федина, 2000 – Федина В. Мемуари Зіновія Книша як історичне джерело. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*. 2000. Вип. 3. С. 267-268.
- Чайковський, 1990 – Чайковський А. Чорні рядки. Спогади комісара ЗУНР. Дзвін. 1990. №6. С. 44.

REFERENCES

- Velykyi Zhovten na Kyivshchyni, 1957 – Velykyi Zhovten na Kyivshchyni *Zbirnyk spohadiv uchashnykiv Velykoi Zhovtnevoi sotsialistychnoi revoliutsii*. – K., 1957. 355 s. [Velykyj Zhovten' na Kyi'vshhyni [Great October in the Kyiv region]. K., 1957. 355 s. [in Ukrainian].
- Horak, 2010 – Horak V. S. Ukrainska hetmanska derzhava 1918 roku u svitli spomyniv yii suchasnykiv. K., 2010. 200 s. [The Ukrainian Hetman State of the Nineteenth-Eighteens in the Light of Its Contemporaries Memoirs]. K., 2010. 200 s. [in Ukrainian].
- Do istorii bilshovytskoi orhanizatsii, 1958 – Do istorii bilshovytskoi orhanizatsii na Cherkashchyni. *Zbirnyk spohadiv uchashnykiv revoliutsiinykh podii 1917-1920 rr.* – Cherkasy, 1958. 160 s. [The history of the Bolshevik Organization in the Cherkassy region]. Cherkasy, 1958. 160 s. [in Ukrainian].
- Dotsenko, 2001 – Dotsenko Oleksander. Zymovyi noxid (6. XII. 1919-6.V.1920). K., 2001. 376 s. [Winter Campaign (6. XII. 1919-6.V.1920)]. K., 2001. 376 s. [in Ukrainian].
- Эренбурх, 1990 – Эренбурх Y.H. Liudy, hody, zhyzn: Vospomynaniya. T.1. M., 1990. 640. Ljudi, gody, zhyzn': Vospomynaniya [People, Years, Life: Memories]. M., 1990. 640. s. [in Russian].

Opatskyi, 2016 – I. Yu. Opatskyi. Nimetska viiskova administratsiia v Umani u 1918 r. (za materialamy shchodennyka P.F. Kurinnoho. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 2016, vyp. 45, tom 1, s. 192-195. [The German Military Administration in Uman in 1918 (Based on the Materials of the Petro Kurinnyi Diary)]. Zaporizhzhya, 2016. s. 192-195. [in Ukrainian].

Kaliberda, 2003 – Kaliberda Yu. Yu. Viiskova memuarystyka yak dzherelo vyvchennia istorii ukrainskykh viiskovykh formuvan 1917-1921 rr. K., 2003. 183 s. [Military Memoir as a Source for the Study of the History of Ukrainian Military Formations in 1917-1921]. K., 2003. 183 s. [in Ukrainian].

Kapustianskyi, 1946 – Kapustianskyi M. Pokhid Ukrainskykh Armii na Kyiv – Odesu v 1919 rotsi: Korotkyi voienno-istorychnyi ohliad. Druhe vydannia. Chastyna III. Miunkhen, 1946. 200 s. [The Ukrainian Army Campaign to Kyiv-Odesa in 1919: A Brief Military-Historical Review. Munich]. Myunkhen, 1946. 200 s. [in Ukrainian].

Kedrovskiy, 1967 – Kedrovskiy V. 1917 rik. Spohady chlena ukrainskoho viiskovoho komitetu i tovarysha viiskovykh sprav u chasy Ukrainskoi Tsentralnoi Rady. Vinnipeg, 1967. 523 s. [1917 Memoirs of a Member of the Ukrainian Military Committee and a Friend of Military Affairs During the Time of the Ukrainian Central Rada. Winnipeg]. Vinnipeg, 1967. 523 s. [in Ukrainian].

Liubovets, 2010 – Liubovets N. I. Vyvchennia memuariv yak istorychnoho i biohrafichnoho dzherela: do istoriohrafii problemy / *Ukrainska biohrafistyka*. 2010. Vyp. 7. S. 66–104. [Study of memoirs as a historical and biographical source: the historiography of the problem]. K., 2010. S. 66–104. [in Ukrainian].

Mazepa, 2003 – Mazepa I. Ukraina v ohni y buri revoliutsii (1917-1921). K., 2003. 608 s. [Ukraine in the fire and the storm of revolution (1917-1921)]. K., 2003. 608 s. [in Ukrainian].

Malyk, 1999 – Malyk A. O. Memuary yak dzherelo do istorii Ukrainskoi revoliutsii (berezen 1917-kviten 1918 rr.). Lviv, 1999. 199 s. [Memoirs as a source for the history of the Ukrainian Revolution (March 1917-April 1918)]. L'viv, 1999. 199 s. [in Ukrainian].

Monke ta in., 2001 – Narys istorii Umanshchyny (z naidavnishykh chasiv do 60-kh rokiv KhKh stolittia). – K., 2001. 266 s. [Essay on the History of the Uman Region (From Ancient Times to 60-ies of the 20th Century)]. K., 2001. 266 s. [in Ukrainian].

Omelianovych-Pavlenko, 2007 – Omelianovych-Pavlenko M. Spohady komandarma (1917-1920): Dokumentalno-khudozhnie vydannia. K., 2007. 608 s. [Memoirs of the Commander (1917-1920): Documentary and Artistic Edition], K., 2007. 608 s. [in Ukrainian].

Pyrih, 2009 – Pyrih R. Memuary suchasnykiv yak dzherelo z istorii Ukrainskoi revoliutsii / *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917-1921 rr.* – K., 2009. Vyp. 4. S. 31-58. [Memoirs of contemporaries as a source of the history of the Ukrainian revolution]. K., 2009. S. 31-58. s. [in Ukrainian].

Feihenberh, 1928 – Rakhyl Feihenberh. Letopys mertvoho horoda Lenynhrad, 1928. 215 s. [Chronicle of the Dead City. Leningrad]. Leninhrad, 1928. 215 s. [in Russian].

Surovtseva N. Spohady. K., 1996. 432. [Ukraine: Memoirs]. K., 1996. 432 s. [in Ukrainian].

Fedenko, 1972 – Fedenko P. Mynulo pivstolittia. Zymovyi pokhid Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky 1919–1920 rr. Niu-York; Dzherzi Syti, 1972. 80 s. [It's Been Half a Century. Winter Campaign of the Army of the Ukrainian People's Republic 1919-1920 New York; Jersey city]. N'yu-York, 1972. 80 s. [in Ukrainian].

Fedyna, 2000 – Fedyna V. Memuary Zinoviiia Knysha yak istorychne dzherelo / *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka*. 2000. Vyp. 3. S. 267-268. [Memoirs of Zinovy Knysh as a Historical Source]. L'viv, 2000. S. 267-268. [in Ukrainian].

Chaikovskiy, 1990 – Chaikovskiy A. Chorni riadky. Spohady komisara ZUNR. Dzvin. 1990. №6. S. 44. [Black Lines Memoirs of ZUNR Commissar]. L'viv, 1990. №6. S. 44. [in Ukrainian].